

ПИТАННЯ АКЦЕНТОЛОГІЇ В СТАТТЯХ ОМЕЛЯНА ПАРТИЦЬКОГО «СТАРОРУСЬКИЙ АКЦЕНТ І РИТМІКА “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”»

Сучасна система українського наголосу є продовженням найдавнішої слов'янської акцентологічної тенденції, в якій протягом історичного розвитку мови відповідно відбулися певні зміни. Специфічні риси українського наголосу простежуються впродовж багатьох століть і є фактами здебільшого аналогічного походження, що виникли в певних морфологічних категоріях, нашаровуючись на колишню основу. Тому в наш час, коли проблемні питання українського наголосу знаходяться на стадії активного обговорення, не втрачають своєї вартості й такі наукові дослідження, які здійснено на тлі історичних джерел. Статті Омеляна Партицького до нашого часу перебували поза увагою науковців. Однак його дослідження на основі стародавньої пам'ятки можуть служити підґрунтям для подальших наукових розвідок у галузі української акцентології. Пізнання історичного аспекту в контексті нового часу сприятиме формуванню науково обґрунтованих оцінок тих типологічних явищ, що мали місце в мовознавстві попередніх періодів та залишаються до нашого часу.

Ключові слова: мова твору; акцентологія; ритміка; історичний аспект; стародавня пам'ятка.

«Слово о полку Ігоревім» є видатною пам'яткою давньої української писемності. У ньому синтезувалися всі досягнення художньої думки давньоруської культури. Серед численних досліджень у науковій літературі значне місце посідають розвідки, в яких учені аналізують особливості мови твору. Так, В. Чапленко у праці «Мова “Слова у полку Ігоревім”» характеризує особливості стародавньої пам'ятки майже на всіх мовних рівнях [14]; І. Огієнко в «Слові про Ігорів похід» [10] та В. Німчук у статті «Слово о полку Ігоревім і народна мова» [7; 8; 9] приділяють увагу лексичі твору. Серед сучасних розвідок щодо аналізу мови твору варто зазначити роботи М. Брайчевського [1] та Б. Яценка [15]. Однак з'ясовано, що попри численні дослідження незначний відсоток становлять праці, в яких порушено саме питання акцентології та ритміки твору. Зокрема, це роботи таких російських учених, як-от: В. Колесова [4; 5] Д. Лихачова [6], В. Стеллецького [12]. Їхні розвідки припадають на середину ХХ століття, проте сучасних матеріалів щодо цієї тематики вкрай мало. Одним із відомих вітчизняних мовознавців, що досліджував «Слово о полку Ігоревім» був Омелян Партицький (український учений-лінгвіст ХІХ століття, автор першого німецько-українського словника). Він упродовж 1884 року друкував свої статті (всього 10 статей) в часописі «Зоря» (1880–1897 рр.), де аналізував питання ритміки та акцентології стародавньої пам'ятки (в енциклопедії «Слова о полку Ігоревім» міститься стаття про цього вченого як одного із дослідників твору).

Мета статті – проаналізувати публікації вченого та висвітлити основні питання, які порушив автор у своїх наукових розвідках; з'ясувати їхню наукову вартість у контексті сучасної мовознавчої науки.

Актуальність досліджень з цієї теми у той період, за словами автора статті, була зумовлена відсутністю науково обґрунтованих стандартів у галузі акцентології, згідно з якими було б визначено норми наголошення українських слів: «На томъ поли нѣ въ нашѣй, нѣ въ російскѣй, нѣ навіть въ старославянскѣй літературѣ не доведено до нѣякихъ результатѣвъ, въ загалѣ не зроблено навѣтъ якихъ-такіхъ початкѣвъ, бо въ старовину акцентованихъ книжокъ не було, отже и нема теперъ підставъ до роз'яснення такъ важного въ язицѣ нашому появу» [11, с. 75]. Дослідник, аналізуючи мовну ситуацію того часу, вказує на причини відсутності акцентологічних стандартів у мовознавчій галузі: по-перше, до цього часу вчені шукали підстави для нормативного наголошення слів в інших мовах, а не в старих пам'ятках писемності; по-друге, вони вдавалися до аналізу тільки живої народної мови. З огляду на першу тезу, вчений у своїх статтях намагається визначити особливості та закономірності наголошення різних форм слів у «Слові о полку Ігоревім» як пам'ятці давнього письменства. На його думку, такі наукові розвідки можуть послужити критеріями для визначення акцентних норм. Це питання потребує уваги з боку мовознавців, оскільки проблема різного наголошення однакових форм слів не тільки у Східній та Західній Україні, а й на різних територіях Галичини є актуальною та невирішеною. «Акцентъ рускій то не абы-яка марна річ, – се велика вѣками схоронена и вѣками намъ передана спадщина, істинна святиня народна, котру если коли, то въ нынѣшнихъ часахъ мы Галичинѣ беречи и плекати повинні», – вважав учений [11, с. 76].

У статті О. Партицький звертає увагу на однакові слова, що писалися різними способами (наприклад,

слово *Святославъ* у давній пам'ятці написано так: *Святославъ, Святъславъ, Святъславъ, Святъславъ, Святславъ*). Він заперечує думку дослідників «Слова...», які пояснюють такі правописні розходження тим, що автор поеми не знав досконало мови, якою писав: «Автор «Слова...», якъ видно з інших м'єстць поемату, владав, безпечно ліпше ђдъ насъ всѣхъ, и старославянською и староруською бесѣдою, такъ конечно муѣвъ ђнь мати якусь важну причину, що при тѣмъ однѣмъ, до написання такъ легкѣмъ словѣ послугував ся ажъ сталко всілякого рода комбинаціями [11, с. 87]. Сучасні розвідки вчених підтверджують думку О. Партицького. Так, мовознавець В. Німчук на основі аналізу лексики «Слова...» та сучасних говірок Закарпаття встановив, що в Карпатському краї збереглася велика кількість давньоруських виразів, які активно вживаються сучасними мовознавцями – це твердження підкреслює гіпотезу про те, що автор поеми добре знав розмовну мову, котра панувала на всій території Київської Русі [7, с. 80]. Отже, на думку О. Партицького, автор «Слова...» по-різному писав одне і те ж слово для того, щоб показати читачеві різний акцент у цих словах. Так, слово *начати* пишеться двома способами – *начати* та *начъти*. У першому варіанті, де написано слово *начати*, текст добре римується; у другому варіанті (*начъти*) рима порушується. З огляду на це, вчений доходить висновку, що дві форми одного і того ж слова необхідно читати з різним наголосом: *начати* та *начъти* (або *начъти*). Така зміна літер відбувається і в інших словах: *вѣтрехъ* та *встрѣхъ*, (зміна *ѣ* на *ѣ*); *мѣчши* та *мычши* (зміна *ѣ* на *ы*); *Всеволоде*, *Осмомысле* та *Всеволодѣ*, *Осмомыслѣ* (зміна *ѣ* на *ѣ*) (О. Партицький, наполягає на тому, що ці слова необхідно читати з таким наголосом: *Всеволоде*, *Осмомысле*) [11, с. 87].

Таким чином, на основі такого аналізу Омелян Партицький вважає, що акцент у «Слові о полку Ігоревім» є точно зазначеним. Саме засобом зміни літер автор пам'ятки нам показує, як змінюється наголос у слові.

О. Партицький у своїх статтях також аналізує написання та наголошення окремих слів. Так, автор статті звертає увагу на слово *рече*. Він зауважує, що у виданні Мусіна-Пушкіна це слово пишеться по-іншому (*речь*). На думку вченого, староруський поет замінив *ѣ* на *ь*, для того, щоб не робити акцент на останньому складі, однак необхідно вживати обидві форми слова відповідно до ритму: *рече* та *речѣ* [11, с. 98]. Або, наприклад, слово *соловію*. Мовознавець вважає, що в давньоруській літературі ї перед голосним дуже часто переходить в *ь*: *братъе*, *спанъе*, *копъе*, *питъе*, *лозье*. Водночас О. Партицький наголошує на тому, що очевидно *ь* давні русини не читали, оскільки не можна припустити, щоб були такі форми: *братес*, *спанес*, *копес*, *орудес*. Тому він не погоджується з деякими вченими, які «въ письменний рускій языкъ вводять безъ потреби старославянські форми, якъ писаніє, думаніє, спаніє» [11, с. 99].

В. Колесов у статті «Ударение в Слове о полку Игореве» подає акцентологічний словник цього твору [4]. Наприклад, слово *великий* у словникові сучасного вченого у всіх формах представлено з наголосом на

другому складі (*вели́ка сила, пе́щера вели́ка, поле вели́ко*) або слово *и́же* з наголосом на першому складі [4, с. 43]. Однак у дослідженнях О. Партицького знаходимо іншу думку щодо наголошення цих слів. Він зазначає, що в Галичині слово *великий* уживають з таким наголосом у значенні «дуже великий» або коли говорять урочистим тоном. З таким же наголосом уживається це слово в «Слові о полку Ігоревім» для вираження чогось надзвичайного або при згадуванні святих предметів: *Быти грому вели́кому* або *Поло́вци негото́вами доро́гами побѣ́гоша ко Дону вели́кому* [11, с. 98].

На думку О. Партицького, наголос у займеннику *и́же* (*И́же умо крѣ́постю своєю*) падає на другий склад, і аргументує це тим, що саме з таким наголосом це слово вживається в молитві: *Отче наш, и́же еси́ на небесѣ́х* [11, с. 99]. У складних іменниках, перша частина яких закінчувалася на *о* (*Свято́-славъ, Яро́-славъ, Осмо́-мысль*) та *и* (*Володи́-миръ, Мсти́-славъ, Рості́-славъ*), наголос падав саме на ці звуки. «Я пересвѣдченый, що въ старорускѣмъ язѣцѣ и въ язѣцѣ старославянскѣмъ говорилося також: *Бого́-родица, Присно́-ѡ́ва, чело́-вѣ́ко*. Догадка моя опираєсь на ритмицѣ Слова и нашихъ молитовъ», – пояснював О. Партицький [11, с. 107].

У староруській мові склади, що закінчувалися на приголосний, було новим явищем для того часу. Тому їхня вимова викликала певні труднощі. З огляду на це, вчений пояснює подвійний наголос у деяких словах: *Божно* (стара форма) та *Божн*, *Всеволодо* та *Всеволод*, *шеломо* та *шелом*, *Кончако* та *Кончак*, *соколо* та *сокол* [53; 116]. Такі випадки наголошення, що трапляються в «Слові...» є наявним доказом того, що XII століття було для давньоруської мови перехідним періодом від проукраїнського акценту до новішого, що сформувався в період занепаду зредукованих голосних. Унаслідок занепаду утворилися нові комбінації складів, нові форми слів, а головне утворилися склади, які закінчувалися на приголосний, що не було властиво для давньої мови.

Питання ритміки «Слова о полку Ігоревім» є суперечливим і не розв'язаним і в наш час. Його досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені (М. Гудзій, Д. Лихачов, М. Максимович, Ф. Корш, В. Перетц, В. Стеллецкий). Науковці неодноразово намагалися розкласти текст на вірші та знайти їхній віршований розмір. При цьому одні з них убачали у ритміці «Слова» подібність до ритміки алітераційних віршів скандинавських скальдів, інші до ритму візантійських церковних пісень або російських билин. Омелян Партицький, з огляду на побудову тексту, проводить паралель між «Словом о полку Ігоревім» та козацькими думами: «Колиж тепер зважимо, що въ Словѣ приходять стихи довши и що інтерпункція виражалась браком силлябъ, то найдемо въ укладѣ тексту очевидну аналогію межи староруськимъ поематомъ а по́знѣйшими козацькими думами. Текстъ зъ частими перестанками, выголошувавъ ся поетом устно, а инструментъ музичный зводив текстъ въ гармонійну цѣлѡсть, виповняючи згадани перестанки ѡдповѣдною арією» [11, с. 115].

Д. Лихачов, досліджуючи це питання, вважав, що «Слово...» не написано за законами сучасного віршо-

творення, однак воно ритмічно і його глибоко своєрідна ритмічна система належить своєму часові [11, с. 113]. О. Партицький у своїх статтях намагається визначити особливості ритміки цієї стародавньої пам'ятки. Так, у четвертій статті свого циклу [11, с. 107] він висловлює думку про те, у який спосіб автор «Слова...» визначає кличний відмінок (у статті мовознавець називає *п'ятій надеж*). О. Партицький стверджує, що в давній пам'ятці кличний відмінок зустрічається понад п'ятдесят разів, і в усіх випадках з обох боків або з одного зменшено кількість складів [11, с. 107]. Зменшенням складів позначено паузи між головним і підрядним реченнями, між двома підрядними реченнями, при відокремлених додатках, апозиції та протиставленні. Аналізуючи це питання, вчений доходить такого ж висновку, що і в попередній студії: «Где ми нынѣ ставимо знак роздѣловый, въ поематы старорускомъ дѣйстно бракуе силяба» [11, с. 114]. Різниця тільки в тому, наголошує О. Партицький, що кличний відмінок, вставні слова, відокремлені додатки ми на письмі з обох боків виділяємо комами, а в «Слові» тільки з одного боку не вистачає складу. Наприклад: *Не былонъ обидѣ породжено, ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чръный воронъ, поганый Половчине!* У цьому реченні є дві кличні форми і відокремлені додатки. Таким чином, на думку вченого, ритміка нам показує «бракъ чотирехъ силябъ» [55; 114]. З огляду на це, він пропонує це речення читати так: *Не былонъ обидѣ породжено, – ни соколу, ни кречету, – ни тебѣ, – чръный воронъ, – поганый Половчине!* [11, с. 114].

У дев'ятій і десятій статтях Омелян Партицький розглядає особливості наголошення слів при відмінюванні. Він зазначає, що в «Слові о полку Ігоревім» можна визначити «прарускій» акцент (для якого характерно наголошення кореневого складу) та «старорускій» (давньоруський). Особливості «староруського» акценту зумовлені занепадом ъ, унаслідок чого кінцевий приголосний «притягав» наголос до останнього складу. Наприклад, це відбувається при відмінюванні іменників чоловічого роду однини у називному та орудному відмінках: *шлом, шломом*. Відповідно у решті відмінків наголос падає на інший склад: *шѣлома, шѣлому, шѣломе*.

В останній статті циклу О. Партицький простежує наслідки давньоруського акценту в українській мові того періоду. З огляду на це, він визначає три типи наголошення слів: 1) *Господѣ* – *Гѣспода* (на зразок

давньоруського *Всеволод – Всеволода*). Такі тенденції наголошення спостерігаються в Галичині: *прихїд – приходу, переклад – перекладу, полон – полону*; 2) Слова на *арь, акъ, аль, ачь, анъ, авь, икъ, иль, ихъ, оль, омъ, укъ, унъ, ухъ, ыкъ, ыль* наголошують так: *козакъ – козака (не козака), богачѣ – богача, баран – барана, король – короля, Василь – Василя*. У праслов'янський період наголошували: *козака, богача, короля*. Однак уже у давньоруській мові, внаслідок впливу кінцевого приголосного, наголос при відмінюванні змінився; 3) слова, на наголошення яких не вплинув кінцевий приголосний, а значить збереглася так звана «праруська» вимова: *образъ – образу, заходѣ – заходу, ворог – ворогу, послухъ – послуху*.

На думку вченого, всі три типи наголошення є логічними та нормативними. Водночас він уважає, що неправильним є наголошення слів типу *Всеволодъ – Всеволода, Святославѣ – Святослава, Ярослав – Ярослава, пророкъ – пророка, потѣкъ – потоку, Владимїрь – Владимїра*. У цих словах наголос, змінившись у називному відмінку, в інших відмінках не повернувся до властивого їм акценту. У кінці статті Омелян Партицький зауважує: «Колись, розпідзнавшись лучше в ритмиці староруській, мы повернемо до властивого наголошування; поховані в народі нашѣмъ акценты слѣвъ, якъ *коромисло, перекотиполе, розбниголова, теребилюлька* – научать насъ, що говорити треба: *Святослова, Ярослава, Володимира, Мстислава*» [11, с. 180].

У наш час такі позиції автора не тільки не є слухними, а й навіть абсолютно суперечать загальноприйнятим нормам. Однак відомо, що в новітніх акцентологічних розвідках все ж простежуються тенденції пошуку історичної істини та прагнення повернути мову до її першоджерел, а відтак переосмислити певні мовно-історичні моменти. З огляду на це, дослідження наголосової системи української мови в порівняльно-історичному аспекті не втрачає своєї наукової вартості. Відомо, що в українській мові, як і в інших східнослов'янських, наголос різномісцевий (в одних групах слів при утворенні різних граматичних форм він нерухомий, а в інших – рухомий). Тому дослідження на матеріалах стародавніх пам'яток як сучасних мовознавців, так і вчених попередніх століть дають можливість виявити найхарактерніші особливості рухомого наголосу, типові саме для української мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Брайчевський М. Ю. Мова / М. Ю. Брайчевський // Автор «Слова о полку Ігоревім» та культури Київської Русі / Упорядник Ю. В. Павленко. – К. : «Фенікс», 2005. – С. 151–186.
- Водолазкин Е. Г. Партицкий Емельян Осипович / Е. Г. Водолазкин // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – Санкт-Петербург, 1995. – Т. 5. – С. 14–15.
- Колесов В. В. Ритмика «Слова» / В. В. Колесов // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – СПб., 1995. – Т. 5. – С. 217–223.
- Колесов В. В. Ударение в «Слове о полку Игореве» / В. В. Колесов // Труды отдела древнерусской литературы. – Вып. 31. – «Слово о полку Игореве и памятники древнерусской литературы». – Л. : Изд-во «Наука», 1976. – С. 23–43.
- Колесов В. В. Ударение в «Слове» / В. В. Колесов // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – СПб., 1995. – Т. 5. – С. 143–146.
- Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» / Д. С. Лихачев [Историко-лит. очерк]. – М. : Просвещение, 1976. – 175 с.
- Німчук В. В. «Слово о полку Ігоревім» і народна мова / Василь Німчук // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 79–81.
- Німчук В. В. «Слово о полку Ігоревім» і народна мова / Василь Німчук // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 13–20.
- Німчук В. В. «Слово о полку Ігоревім» і народна мова / Василь Німчук // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 36–40.

10. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Слово про Ігорів похід / Іван Огієнко [упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 2005. – 316 с.
11. Партицький О. Староруський акцент і ритміка «Слова о полку Ігоревім» / Омелян Партицький // Зоря. – 1884. – № 9–21.
12. Стеллецкий В. И. Проблема ритмики «Слова о полку Игореве» : автореф. дисс. д-ра филол. наук / В. И. Стеллецкий. – Москва, 1978. – 30 с.
13. Творогов О. В. Мова «Слова о полку Игореве» (підсумки і завдання вивчення) / О. В. Творогов. – 1975. – № 6. – С. 11.
14. Чапленко В. Мова «Слова о полку Игоревім» / В. Чапленко ; Укр. вільна акад. наук. – Вінніпег, 1959. – 27 с.
15. Яценко Б. «Слово о полку Игоревім та його доба» / Б. Яценко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. – 215 с. – (Комплексне дослідження).

Білявська Т. Н., Николаевский национальный университет им. В. А. Сухомятинского, г. Николаев, Украина

ВОПРОС ОБ АКЦЕНТОЛОГИИ В СТАТЬЯХ ОМЕЛЯНА ПАРТИЦКОГО «СТАРОРУССКИЙ АКЦЕНТ И РИТМИКА «СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ»

Современная система украинского ударения является продолжением славянской акцентологической тенденции, в которой на протяжении исторического развития языка соответственно произошли изменения. Специфические признаки украинского ударения прослеживаются на протяжении многих столетий и являются фактами аналогического происхождения, которые возникли в определенных морфологических категориях на предыдущей основе. Поэтому в наше время, когда проблемные вопросы украинского ударения находятся на стадии активного обсуждения, имеют большое значение такие научные исследования, которые проведены на материале исторических памятков. Статьи Омеляна Партицкого до нашего времени не были достаточно изучены лингвистами. Но его материалы на основе древних источников могут стать основой для дальнейших научных исследований в отрасли украинской акцентологии. Изучение исторического аспекта в контексте нового времени будет способствовать формированию научно обоснованных оценок тех типологических явлений, которые были характерны для языкознания предыдущих периодов и остались до нашего времени.

Ключевые слова: язык произведения; акцентология; ритмика; исторический аспект; древняя памятка.

Bilyavska T. M., Sukhomlynsky Mykolaiv National University, Mykolayiv, Ukraine

THE QUESTION OF THE ACCENTOLOGY IN THE ARTICLES OF OMELYAN PARTICKI «STARORYSSKIJ ACCENT AND RHYTHMIC "SONG OF IGOR'S CAMPAIGN"»

The modern system of the Ukrainian stress is the continuation of the most ancient Slavic accentological tendency, in which during the historical development of speech there were some changes. Specific traits of the Ukrainian stress are showed during many centuries and they are facts of analogical origin, which are appeared in fixed morphological categories and they are based on the previous basis. That's why, nowadays, when the problem questions of the Ukrainian stress are in active discussion, such scientific investigations, which were based in the historical sources, don't lose their worth. The articles of Omelyan Particki before nowadays were not in the center of attraction. But his investigations, which are based on the ancient memorial, can be used for further investigations in Ukrainian accentology. The perception of the historical aspect in the context of nowadays will be basis for scientifically well-founded assessments of the typological phenomena, which took place in the linguistics of previous years and they remain before nowadays.

Keywords: speech of the essay; accentology; rhythmic; historical aspect; ancient memorial.

© Білявська Т. М., 2015

Дата надходження статті до редколегії 23.03.2015